

HOGYAN TÜKRÖZI A NYELV A SZEMÉLYISÉG SAJÁTOSságAIT?

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR

„A konkrét azért konkrét, mert sok meghatározás összefoglalása, tehát a sokféleségnek egysége. A gondolkodásban ezért mint az összefoglalás folyamata, mint eredmény jelenik meg, nem pedig mint kiindulópont, noha ő maga a valóságos kiindulópont és ezért egyben a szemlélet és az elképzelés kiindulópontja is.”

(Marx)¹

Az utóbbi években mindinkább a társadalmi figyelem előterébe kerültek a személyiség kérdései, a tervszerű társadalomformálás céljaihoz mind sürgetőbb feladattá vált a társadalom és egyén közti összefüggések feltárása.

E kérdés tisztázásához kíván hozzájárulni a *Tudat szerkezete* címmel készülő könyvünk, melyben az emberi személyiség történelmi kifejlődésével, a történelmi-társadalmi mozgások és az egyes ember személyisége közti összefüggéssel, az egyes társadalmi korszakok általános tudatlakító hatásával foglalkozunk. Ismertetünk egy általunk kidolgozott módszert a személyiség egyedi sajátosságainak feltárására, amely módszer, mint e cikk címében is jeleztük, a személyiség és a nyelv-szerkesztés, nyelvhasználat összefüggésén alapszik.

Ebben a cikkben nem vállalkozhatunk a módszer akárcsak vázlatos leírására sem, csupán azt a logikát szeretnénk kimutatni, amely szerint a vizsgált összefüggésekben az oksági láncolat felépül. Itt tehát csak az általunk követett módszert jelezzük, – ezért is választottuk egyébként mottóul a fenti marxi idézetet.

*

Másutt² írtunk már arról, hogy a nyelv és az esztétikum miképpen határozza meg egymást az emberi megismerő tevékenységben; hogy bontakozik, fejlődik az esztétikai megismerés eredményeképpen a fogalmi nyelv, s hogy válik azután újra meg újra mind újabb esztétikai megismerés tárgyává.

Ugyanez a kölcsönhatás megy végbe persze a nyelv és a tudományos-fogalmi megismerés között is: a tudományos megismerés fogalmak keletkezéséhez vezet, azok pedig új eszközei lesznek a tudományos-fogalmi gondolkodásnak.

A nyelv változásai tehát közvetlenül a megismerés változásait tükrözik.

Az is ismeretes, hogy a nyelv szinkron állapotában viszont szociológiai-pszichológiai változók hatása tükröződik; gondolunk itt a már sokak által kimutatott megannyi szocio-

¹MEM 13, Kossuth, Budapest 1965, 167. o.

²Magyar Filozófiai Szemle, 1978/1; Kultúra és Közösség, 1979/1.

és pszicholingvisztikai összefüggésre: a szociológiai rétegek és csoportok nyelvhasználati sajátosságaira (pl. a korlátozott kód problémája, a szókincs réteg-jellemzői, s egyéb rétegtől függő kommunikációs sajátosságok), ill. arra a tényre, hogy az egyén nyelvhasználata is (és minden egyéné) egyedi sajátosságokat mutat, s ezek a sajátosságok az egyén szociológiai, szociálpszichológiai körülményeiből lényegében levezethetők.

Ha azonban a diakron és szinkron változók, s egyben a *langue* és *parole*, nyelv és nyelvhasználat összefüggésének lényegét kutatjuk, mindkét irányban mélyebbre kell el-érnünk, s a történeti változókat a magukat a rétegeket is kialakító történelemmel, az egyedi sajátosságokat a „személyiség” felépülésével szembesítenünk, s aztán meghatározunk e két összetevő (történelem és személyiség) összefüggését. (Hiszen minden emberi jelenség konkrét egyének és az egész társadalom számára való: minden törvényszerűség két oldalán az emberi nem és történelme általánosságát, ill. az egyes ember konkrét *hic et nunc*-ját találjuk, s így minden emberi jelenség megértésénél végtére is ezek összefüggésére kell fényt deríteni.)

MIT NEVEZÜNK SZEMÉLYISÉGNEK?

Először is meg kell határozni a „személyiség” fogalmát. Minden konkrét ember = személyiség (individuum), ha az individualitás határai és tartalma a történelem folyamán meglehetősen sokat változtak is. Minden ember személyiség, azaz mindenki rendelkezik olyan sajátosságokkal, amelyek nemcsak a fiziológiailag egyedi összetételről, a szervezet egységéről tanúskodnak, hanem egyúttal sajátos képességeket is jelentenek, amelyek potenciálisan biztosítják az egyén sajátos, különös részvételét a termelésben, a társadalomban, a kultúra létrehozásának folyamatában. (Azaz, az emberi nem önmegvalósulásának egyedi, így-soha-nem ismétlődő variációja minden egyes ember.) Sajátos személyiségem sajátos társadalmi szerep betöltését teszi lehetővé, s épp ennek a többitől való különbözősége – s valamiben többlete – tesz személyiséggé; a magam különösségét csak különös társadalmi gyakorlatom által tudom érzékelni, meghatározni. Ezen sajátosságok egyes összetevői ugyan fiziológiai természetűek, de az embernek fizikuma is a társadalmi gyakorlatától kapja funkcionálisát, minőségeit. (Mint Marx írja a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* ismert szavaiban: „Az öt érzék *kiképeződése* az egész eddigi világtörténelemnek munkája,” „... a társadalmi ember *érzékei* más érzékek, mint a nem-társadalmi; csak az emberi lény tárgyilag kibontakozott gazdagsága által képeződik ki és részben csak ezzel jön létre a szubjektív *emberi* érzékiség gazdagsága, a zenei fül, a forma szépsége iránt fogékony szem, egyszóval emberi élvezetekre képes *érzékek*, olyan érzékek, amelyek *emberi* lényegi erőkként igazolódnak”. S ez nemcsak az érzékelés területére, hanem az ember egészére érvényes, ahogy Ágh Attila kommentárjában olvashatjuk: „Az egyes ember érzékei – illetve bármilyen szerv, funkció – tehát maguk sem természeti állandóként funkcionálnak a társadalomban, az emberi struktúra, pszichikum maga is történeti... megvan a maga történelme, s minden történelmi szakaszban az emberi világ kialakításának és elsajátításának mértékében bontakozik ki sajátos minőségében.”³

³ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Kossuth, Budapest 1962, 73. o.; Ágh Attila: *A materialista történelelfogás születése*. Kossuth, Budapest 1974, 88–89. o.

Az így értelmezett személyiség a *termelő* és *társadalmi* egyén sajátos irányulási rendszere, a társadalomból felépített, s a társadalmat felépítő ember társadalomhoz való viszonyainak összessége, ill. e viszonyok működése az egyénben, s mert az, mert az egyén különösségeit a termelés, a társadalom alakítja, így a személyiség le is vezethető a termelés és a társadalom történelmi törvényeiből. Hiszen, ha megvizsgáljuk, hogy mi is valakiben a *személyes*, a többtől elütő, akkor lényegi különbségként a *társadalomhoz való viszony különbségeit* találjuk. Mert „... az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége.” „Az emberek termelik képzeiteiket, eszméiket stb., de a tényleges, ténykedő emberek, ahogyan őket *termelőerők* és az *azoknak megfelelő érintkezés* egy meghatározott fejlettsége – fel, egészen a legtágabb érintkezési alakulatokig – feltételezi.” (Kiem. – K. Á.–K. G.)⁴

Az egyén minden lényeges tulajdonsága, sajátossága, ereje, így éppen úgy a termelésből, a társadalomból, a történelemből épül fel, mint ahogy másfelől a termelés, társadalom és történelem sem egyéb, mint az egyének létének és viszonyainak szintézise.⁵ (Természetesen a személyiség éppígytlétét megszabják alapjukban nem-társadalmi tényezők, az ember biológiai, természeti meghatározói is. De, véleményünk szerint az ezen tényezők szerepéről nyerhető eredmények is csak akkor lesznek igazán gyümölcsözőek, ha a társadalmi determinánsokat feltártuk, s ezek működési törvényeihez tudjuk hozzáépíteni mindazt, amit az ember által állandóan módosított természet állandóan más oldalról látott törvényeinek működéséről megállapítunk.)

A SZEMÉLYISÉG KIALAKULÁSÁNAK FOLYAMATA

De hogyan épül föl az egyén a termelésből, a társadalomból, az egyének egymáshoz való viszonyaiból? Először is az ebben meghatározó *termelést* kell igen tágan értelmeznünk; semmiképpen sem szűkíthetjük le a munkavégzésre.⁶ Maga a munka az ember személyiségének, ill. képességeinek csak egy részét határozza meg – ti. egyrészt az egyes munkafajták igényei szerinti jártasságokat, készségeket, a foglalkozási „ártalmakat” stb., másrészt a munkafeladat-felvetette problémákon keresztül alakítva az ember gondolkodását, absztrakciós készségét, új fogalmait stb. De, minthogy az ember élete nemcsak

⁴ Marx és Engels: *A német ideológia*. Magyar Helikon, Budapest 1974, 9., 29. o. (Lásd még MEM 3.)

⁵ „Egyfelől tehát az egyén szubsztanciális lényege a társadalmi meghatározottság, ez pedig történelmi változását, fejlődését jelenti; másfelől – s ez ugyanaz – társadalmiságának konkrét-különös formáját a többi egyénhez való viszonyaiban, a konkrét történelmi közösségekben kell keresni.” Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák elméletéhez* Kossuth, Bp. 1968, 35. o.

⁶ Tőkei Ferenc többek közt ebben a vonatkozásban bírálja Sztálin vulgarizáló értelmezését: „A termelési eszközök és az emberek (bárha termelési tapasztalataikkal és ügyességükkel) a sztálini felfogásban egymással nem a mindig társadalmi termelés, hanem csak az elvont munkafolyamat vonatkozásába kerülnek... Sztálinnál az 'emberek' kifejezés mögött sem a társadalmilag meghatározott ember rejlik, hanem éppen a munkaerő (ebbe beletartozik a tapasztalat és ügyesség is), azaz lényegében 'a munka mint olyan, a maga egyszerű meghatározásában'. Pedig Marx... (nagy jelentőséget tulajdonított annak), hogy a termelés ne legyen összecserélhető a munkafolyamattal. Marxnál az ember révén az összes emberi viszonylatok befolyásolják a termelést.” „Így soha nem a munka anyagi meghatározásából, hanem a társadalmi formából kell kiindulni.” Tőkei, i. m. 16–17., 57. o.

munkából áll, hanem a „viszonyok” széles gazdagságát öleli fel, az ember személyiségének egészét a munkából nem vezethetjük le, csak az össztársadalmi termelésből, mert az össztársadalmi termelés (melynek fogalma lényegében tehát azonos a társadalommal, csak más nézőpontból)⁷ viszont az ember minden tevékenységét magába foglalja, s minden ezáltal kialakított képességét, minden sajátosságát is meghatározza: az ember képességeit, önmagát is (társadalmilag) termeli. A termelés, a társadalom az emberi élet minden mozzanatát közvetve vagy közvetlenül magában foglalja; olyan ember van, aki nem végez munkát, de olyan, aki a termelésben, ill. a társadalomban nem vesz részt legalább valamilyen formában, olyan nincsen. (A kínai császár, mint a nemzeti ösztönzés szimbolikus képviselője, ill. az adógazdaság, a tartalékképzés kinevezett legfőbb őre; a munkanélküli mint a munkaerő piaci értékét befolyásoló mennyiségi tényező, mint tartalék-munkaerő, ill. mint politikailag felhasználható tömeg; Robison Crusoe mint naturálgazdálkodást végző kistermelő, ill. mint a korai polgári társadalom civilizációs felépítményét képviselő gyarmatosító stb.) „Az ember a szó legszorosabb értelmében ’zoón politikón’, nemcsak társas állat, hanem olyan állat, amely csak a társadalomban tud egyedülállóvá válni. Az egyedülálló egyes ember társadalmon kívüli termelése . . . éppoly képtelenség, mint a nyelv kifejlődése együtt élő és egymással beszélő egyének nélkül.”^{8,9}

Mindezzel azonban csak akkor érünk valamit, ha meg tudjuk határozni azt is, hogy *miképpen* alakítja a termelés az emberi személyiséget, az egyén képességeit. Hogyan függ össze a társadalmi viszonyok termelése az egyed termelésével?

Természetesen már „kezdetben” is van egyediség, hiszen van az az állatvilágban is, s az egyediség tudata is nyilván megvan az emberréválás kezdetén éppúgy, mint később. De a *személyiségről*, s ezzel együtt a személyiség-tudat csíráinak jelentkezéséről csak attól fogva beszélhetünk, hogy az ember termelő, azaz társadalmi lényé változott: hisz az egyének sajátos egyedi képességei, mint emberi képességek, a termelésben játszott szerepek kialakulásával válnak külön. („Az ember csak a történelmi folyamat által válik elkülönültté. Eredetileg mint *nembeli lény, törzsi lény, csordaállat* jelenik meg . . . Ennek az elkülönülésnek fő eszköze maga a csere”,¹⁰ ill. az emögött álló munkamegosztás.) A nagydarab, erős lény egyedisége már az állatvilágban is érvényre jut, de ez nem egy

⁷ „A termelési mód konkrét totalitás, amelynek tartalma a termelőerők fejlődése, formája pedig a termelési és társadalmi viszonyok.” Tókei, i. m. 69. o.

⁸ MEM 46/I, Kossuth, Budapest 1972, 12. o.

⁹ Érdekes és gyakran idézett határeset egyébként az emberi társadalomba be nem kapcsolódott egyedek, pl. a farkasgyerekek kérdése. Ezekben, a társadalmon kívül felnövekedvén, nem alakulnak ki az emberi nemre jellemző tulajdonságok, nem sorolhatók az emberi nem tagjai közé, személyiségük mindenestre nincsen, csupán az állatéhoz hasonló egyediségük, emberi képesség nem valósul meg bennük. A társadalommal érintkezésbe kerülvén, azonban a társadalom emberi jelleget tulajdoníthat nekik, pl. egy dekadens kultúra tagadása jegyében a „természeti tisztaság” megjelenéseként értékelheti őket (pl. a felvilágosodás korában vagy a közelmúlt nyugati filmművészetében) s így, „kívülről” képességgel, emberi-társadalmi funkcióval ruhazza fel őket, s innen is látszik, hogy az emberi képesség nem az ember fiziológiailag meghatározott adottsága, hanem a társadalom által létrehozott lehetőség, melynek a fiziológiai egyediség csak anyaga. Hieronban így nem a gőzgép, csak a gőzzel hajtott játékok kiötlésének képessége volt meg, a gőzgép feltalálásának képességét a társadalom majd csak Wattban hozta létre, bár semmiképpen sem vitatható, hogy ha Hieron fiziológiai személye a XVIII. sz.-ban született volna, ő is lehetett volna a gőzgép feltalálója.

¹⁰ MEM 46/I, 375. o.

személy sajátos képessége; *képességé* csak attól válik, mikor a legnagyobb erőt igénylő feladatok kötöröt, fővadászt vagy éppen termékenységaranciát követelnek, vagyis olyan szerepeket, amelyek már maguk is az emberi tevékenység termékei, s az egyes ember ennél fogva vagy képes, vagy nem képes betöltésükre, annak függvényében, hogy el-sajátította-e azt, amit az emberi nem, mint egész, kialakított magában. Az állatvilágban ilyen nincs: szerepmegosztást ott is találunk, de ezen szerepek betöltésére, lévén faj-specifikus szerepek, többé vagy kevésbé a faj bármely egyede képes. Az embernél viszont az ember által létrehozott szükségletek jelölik ki a szerepeket, s a fiziológiai adottság alapján (pl. erős ember) más-más képesség, s ezzel másféle ember alakul mindhárom fenti esetben.

De ez még mindig csak a képességek megjelenésének „pillanata”, az emberi személyiség *lehetőségének* létrejötte. A személyiség, legalábbis mai tudatunkban sokkal bonyolultabb dolognak tűnik ennél, s bonyolultabb is: az egész emberi történelem gondoskodott arról, hogy bonyolultabb legyen. Ha valami megismételhetetlenül egyedít értünk személyiség alatt, ez a megismételhetetlen bonyolultság éppen annak köszönhető, hogy az egész történelem során felhalmozott seregnyi tapasztalat summázatai alkotják alapelemeit. De mik is ezek az alapelemek?

TERMELÉS, TEVÉKENYSÉG, SZEMLÉLET

Ha termelésről, társadalomról, történelemről beszélünk, először is azt kell látnunk, hogy a történelem során az ember különböző termelési módokat hozott létre, ezek a termelési módok sajátos társadalomszerkezetekben valósultak meg, s e társadalmak fejlődése, a termelési módok egymásba alakulása maga a történelem. Egy-egy termelési mód, ill. a velejáró társadalmi forma uralma azt jelenti, hogy egy hosszabb történelmi szakaszon keresztül úgy változnak a termelés formái, feltételei, a társadalom viszonyai stb., hogy a termelés, a társadalom szerkezetének *lényege* változatlan marad, s *lényegében* egyetlen vezérelvvel modellálható. „Minden társadalmi formában egy meghatározott termelés az, amely kiutalja valamennyi többi termelésnek – és amelynek viszonyai ennél fogva kiutalják valamennyi többi viszonyoknak – a rangját és befolyását.”¹ E változatlan lényeg alapján különíthetjük el a történelem korszakait, e sajátosságok alapján írhatjuk le egy-egy termelési mód jellegzetességeit. A változatlanság, hangsúlyozzuk, relatív, de mindaddig fennáll egy termelési mód uralma, s ennek következtében mindaddig fel is mutatja lényegi sajátosságait, amíg *ebben a formában* biztosítható a legjobban az emberi szükségletek kielégítése, s viszont megváltozik, mihelyt a társadalmi termelésből kialakult új szükségleteknek a régi úton már nem tud eleget tenni.

Ezeket az evidenciákat azért tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, mert enélkül a gondolati lépcső nélkül a személyiség alakulása sem érthető. Egy-egy termelési mód „uralma” ugyanis azzal is jár, hogy uralkodóvá tesz a társadalomban *egy-egy tevékenységi és viszonyulási formát*, amely az uralkodó termelési módot, az uralkodó társadalmi viszony-

¹ MEM 13, 172. o.

formát is tükrözi,¹² s amely azután az emberi tudatban egy (arra a tevékenységi-viszonyulási formára jellemző) *sajátos gondolkodási taktikát* is kifejleszt. (Pl. az első „termelési mód”-ban, az őstársadalomban uralkodó tevékenységi forma a gyűjtögetés, a természet tárgyainak közvetlen elsajátítása, ideértve a vadászatot-halászatot is. Ennek a tevékenységformának szemléleti velejárója a *környezet hatásai iránt* fokozott figyelmi és hangulati nyitottság, melynek dominanciáját a „primitív” népeknél máig megfigyelhetjük. Például említhetjük az indiánok és a hasonló fejlettségi fokon élő népek fantasztikus nyomolvasó teljesítményeit, a gyűjtögető életmódjukhoz szükséges természeti tényezők részletes megfigyelésének pontosságát. Az ázsiai termelési módban, ahol az öntözéses földművelést tekinthetjük a döntő tevékenységi szférának, az ennek megfelelő szemlélet bizonyos – a természettudományok s a matematika alapjait képező – *rendszerezési*, egységekre tagolási tendenciát hoz magával – ti. a termelés eredményességét itt döntő módon a természeti periodicitás törvényeinek ismerete határozza meg, s a rendszerező szemlélet kialakulása az adógazdaság alapszükséglete is – és így tovább.)

SZEMLÉLET, MODELL, KÉPESSÉG

Az emberiség történetében szerepet játszó valamennyi sajátos tevékenység – és viszonyulási forma – (s ez vonatkozik a hozzájuk kapcsolódó gondolkodási, szemléleti taktikákra is) már a történelem kezdetén megjelenik, de csak mint az osztálytársadalmi egész működésének részeselem; s mivel a kialakuló munkamegosztás egy-egy részterületéhez kötődnek (ahhoz a területhez ti., ahol az adott tevékenységforma szükségessé vált), így az általuk megkövetelt szemléleti formák is csak egy-egy funkcióban, egy-egy tevékenységi területhez kötötten alakulnak ki. (Pl. a piacra termelés és szemlélete létrejön már jóval a kapitalizmus előtt, de csak a közvetlenül piacra termelő kézműves és kereskedő réteg gyakorlatában.) A történelem során viszont, a különböző termelési módok (azáltal, hogy a termelési mód a lét minden szféráját érinti, a társadalom minden intézményébe, rétegébe behatol, ezáltal) *általános, mindenkire kötelező érvényű* szükségletté emelnek egy-egy tevékenységi – és viszonyulásiformát¹³ az adott tevékenység – és viszonyulási

¹² „Pl. a pásztornépeknél... előfordul a földművelés bizonyos – szórványos – formája. A földtulajdon ez határozza meg. A földtulajdon közös és ezt a formát többé-kevésbé megtartja aszerint, hogy ezek a népek többé-kevésbé ragaszkodnak-e még hagyományukhoz, pl. a szlávok községi tulajdona. Helyhezkötött földművelést folytató népeknél – ez a helyhezkötöttség már magas fok –, ahol ez az uralkodó termelés, mint... a feudálisaknál, még az iparnak és szervezetének és a tulajdon ennek megfelelő formáinak is többé-kevésbé földtulajdoni jellegük van; az ipar vagy teljesen a földtulajdontól függ... , vagy mint a középkorban, a falu szervezetét utánozza a városban és viszonyaiban. A középkorban maga a tőke is – amennyiben nem tisztán pénztőke – mint hagyományos kézműves-szerszám stb. stb. ilyen földtulajdoni jellegű. A polgári társadalomban fordítva van.” *MEM* 13, 172. o. Így például az ázsiai termelési módban a köztulajdonon alapuló öntözéses földművelés, a középkorban a föld magántulajdonán alapuló földművelés, a polgári korban a tőkés ipari vállalkozás tekinthető az uralkodó tevékenységi formának.

¹³ Például a kapitalizmusban a tőkés ipari vállalkozás tesz szert ilyen szerepre. Tőkei Ferenc röviden így jellemzi ezt: „Ez az első kifejlett árutermelő forma, mert – noha árutermelés fejletlenebb formákban és alárendelt módon már korábban is volt – az áruviszony, azaz eladó és vevő viszonya most kerül bele magába a termelésbe, sőt most annak alapviszonya lesz.” Tőkei Ferenc, i. m. 102. o. (Marx: *A tőke*. II. *MEM* 24, 105. o. alapi.)

formák által megkövetelt szemléleti formát is így mindenkiben megjelentetik, s így nemcsak az egyes emberben, hanem az Emberben kifejlesztve, emberi, nembeli gyakorlat-típussá emelik.

S ugyanaz történik itt az egyes személetformákkal is, mint azzal a tevékenységi formával, amely kialakította őket. Az adott *szemléleti forma* attól, hogy az itt jelzett folyamat során a társadalom minden elemével kapcsolatba került, *kiterjed, elszakad eredeti funkciójától, s általánosan, mindenre alkalmazható gyakorlat-típussá, s ezáltal egyfajta irányulási modellé*, az egyén és társadalom közti kapcsolat jellegének meghatározójává válik. Így például az az irányulási modell, melynek központi célja, a „szabadság”, eredete szerint a szabad vállalkozáshoz kötődik, ezt mint emberi tevékenységformát a társadalom egyes sejtjeiben már a történelem korai szakaszaiban megtalálhatjuk, ennek megfelelően a szabadság képesége és igénye, a szabadságra orientáló szemlélet is megjelenik. A szabadság (a szabad „vállalkozás”, a személyes sors szuverén irányításának) szükséglete azonban a kapitalizmusban, a szabadversenyes vállalkozás általános társadalmi törvénnyé válásával hatol be a társadalom *minden* sejtjébe, ennek következtében válhatik a „szabadság”-ra orientált szemlélet olyan *általános* irányulás-típussá, modellé, amely már nemcsak a konkrét célt (a rabság megszüntetését) tűzi maga elé, hanem az *emberekhez, a dolgokhoz való viszony egy új, az élet legkülönfélébb területein alkalmazható modelljét* jelenti.¹⁴ (A kapitalizmus mindent „felszabadít” a piac számára.) De ugyanez történik minden termelési módban az uralkodóvá váló tevékenységforma szemléleti megfelelőjével. Így pl. a feudalizmus előtt is volt magántulajdon, s az ennek megfelelő birtoklásra orientáló szemlélet, különféle birtoklási képességek, de először a feudalizmusban vált *mindenki* magánbirtokossá, s először ekkor kellett mindenkiben megjelenő irányulási modellé, *általános* emberi képességgé tenni a birtoklást stb.

Egy ilyen irányulási modell azt jelenti, hogy az egyén külvilághoz való viszonyában *egyfajta törekvés* (példánkban a szabadság) a *legkülönfélébb területekkel kapcsolatban* (munka, család, párkapcsolat, barátság stb.) *meghatározóvá válik*; az egyén mindeme területen a szabadság (ill. más irányulási modellek esetében pl. a környezeti hatások változatosságának, a birtoklásnak stb.) lehetőségét fogja keresni.

Az emberi képességek száma potenciálisan végtelen: minden fölmerülő szükséglet, minden elképzelhető tevékenység kifejleszthet egy-egy különös képességet. A személyiség épületét (legalábbis lényegét illetően) viszont véges számú komplex elem kombinációjának kell tekintenünk, amely elemek épp azáltal lesznek személyre jellemzőek, hogy a konkrét helyzetektől, teendőktől elemeltettek, „bármire” alkalmazhatóvá váltak, s így már nem az egyes helyzeteket, hanem az egyén irányulásait fogják jellemezni; s arányuk, kombinációs változataik alkotják voltaképpen a személy sajátos egyedi struktúráját, azaz személyiségét. (Valahogy úgy kell ezeket a személyiség alapelemeinek tekinteni, ahogy

¹⁴ Meg kell jegyezni, hogy a történelem dialektikája itt is nagyszerűen érvényesül: például a szabadság irányulási modelljének kifejlődése is (mint egyébként bármelyik személyiség-terület) egyszerre jelenti az emberiség célrendszerének gazdagodását (közvetve a „szabadság birodalma” a kommunizmus is ezután válhat az emberiség céljává) s ugyanakkor az elidegenedés következtében az adott személyiség-terület, itt: a szabadság mindenféle torzulásának, öncélú értelmének, ill. ellentétbe fordulásának megjelenését is (szabadosság, anarchisztikus célok vagy a kizsákmányolás „szabadsága” a tőke számára stb.).

bármely anyagi organizmus vegyi elemekre, bármely élő organizmus genetikai elemekre, bármely társadalmi organizmus gazdasági, társadalmi elemekre vezethető vissza.)

A személyiség társadalmi kiformalása lényegében tehát két lépcsőben zajlik: először az emberi (tehát társadalmi és termelő) tevékenység megjelenése, a tevékenységnek, a munkának és a kialakuló társadalom viszonyulásainak közvetlen szükségletei az egyes egyedek *adottságait* célszerűen felhasználható *képességekké* változtatják (ezek a képességek azonban még csak egy-egy feladat-típushoz kötődnek, az *egyén világhoz való viszonya* még strukturálatlan); a második lépcsőben az egyes termelési módok és társadalmi viszonyok uralkodóvá válása folytán, a társadalmi lét egy-egy *képesség-területet*, egy-egy *szemléleti formát* eredeti funkciójától elszakítva általánosít, és nembeli, mindenkiben megjelenő és mindennel szemben alkalmazható *irányulási modellé* változtat, megjelentetve így a világhoz való *viszonyulás sokféleségének*, vagyis a *személyiségnek* lehetőségét is. (Ami az egyes egyénben úgy jelentkezik, hogy az uralkodó termelési mód által preferált irányulási modell az egyén világhoz való viszonyának minden mozzanatát, az egyén minden döntését, cselekvését, figyelmét, érzékelését, érzelmeit, vagyis az ember egészét áthatja, s ezzel a személyiséget az egész embert befolyásoló struktúráképző-elemmé, személyiség-tényezővé lesz.)

A SZEMÉLYISÉG ÉPÜLETE

Így a történelem folyamata új és új emberi képességek megjelenését, ill. általános gyakorlattá és ezáltal személyiség-tényezővé válását is jelenti, s azok az irányulási modellek, amelyek egy-egy korszakban dominanciára tettek szert, mint általános gyakorlati stratégia-típusok, mint irányulási modellek, mint személyiség-elemek a következő korokban is jelen lesznek, hozzáadódva a már korábban kifejtettekhez. Az egymás után következő korokban élő emberek személyisége így mind összetettebb és összetettebb: mind többféle irányulási modell és gyakorlat-típus lehetőségei kombinálódnak egy-egy ember éppígy, vagy éppúgy összetett személyében. A történelem így válik az egyes személyiségek alkotelemévé; az idézett mondat szó szerinti érthető: „Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége.”¹⁵

Azért lehet éppen ezeket az irányulási modelleket tekinteni a személyiség elemeinek, mert a személyiség, amit a társadalomhoz való viszony határoz meg, viszonyait éppen ezeken az irányulási modelleken keresztül realizálja. A társadalmi környezet elvárások sokaságával alakítja ki minden egyénben az általa preferált (ill. az uralkodó tevékenységformának megfelelő) szemléleti, irányulási modellt, s ha már egyszer kialakult, akkor az egyén irányulásait ezután feltétlenül meg fogja szabni, hogy ennek a modellnek jegyében cselekszik-e vagy sem, s ennek *mértéke* már a többiek és önmaga szemében jellemző lesz az illető személyiségére.¹⁶ A történelem jó néhány ilyen modellt kialakít az egyénben, s

¹⁵ „Marx számára nem csupán a kiindulópontot jelentette mindig a társadalom egyedüli közvetlen-empirikus valósága, az egyén, hanem ugyanakkor – és ugyanezért – a társadalmi fejlődés összefoglalóját is.” Tőkei Ferenc, i. m. 193. o.

¹⁶ Láttuk, hogy míg csak képesség-szinten van benne valami, addig az nem személyiségére jellemző, hanem az emberi munkamegosztásban kijelölt helyére.

az egyik modell személyiségét jellemző módon lesz kevésbé erős, a másik mindegyiknél erősebb, de többé vagy kevésbé így a *történelem minden lényeges modellje bekerül minden egyes ember személyiségébe, s a világhoz való viszony egy-egy területévé válik*,¹⁷ megfelelési készségek, s vágyak, törekvések forrásoként működik. (Az ember valamennyi központi törekvése és „kész”-sége e területek valamelyikére, az egy-egy termelési mód által általánossá tett egy-egy irányulási modellre vezethető vissza.)

Így hát az egy-egy termelési mód által nembelivé tett irányulási modellek leírásával lényegében meghatározhatjuk azt az utat, ami a történelem nagy mozgásait és az egyén személyiségét összeköti.

KOROK, RÉTEGEK „SZEMÉLYISÉG VONÁSAI”

Persze egy-egy termelési mód „uralma” évezredekben vagy legalábbis évszázadokban mérhető, s egy-egy termelési mód jellegzetességei egyre kevésbé valósulnak meg „tiszta” a társadalomban, így az összefüggésnek az eddig jelzettek csupán alapjaira utalnak. A tényleges megvalósulás bonyolultabb. Az egyes termelési módoknak megfelelő történelmi periódusok további szakaszokra bomlanak. (Pl. a tőkés termelési mód fejlődése a polgári termelés kialakulásának korától a szocialista forradalomig.) Ezek a rész-szakaszok is különböznek egymástól abban is, hogy milyen tevékenységek, irányulások, milyen képességek szükséglete dominál bennük; így az is kimutatható, hogy ezekben az *alkorszakokban* (egy-egy termelési mód egy-egy fejlődési fázisában) az adott termelési módra jellemző irányulási modell dominanciája mellett, időlegesen melyik másik (korábban már nembelivé vált) irányulási modell kerül előtérbe.

Ugyancsak különbségek mutatkoznak az egyes *rétegek* vonatkozásában is. Az osztályhoz-, réteghez-tartozást a termelési eszközökhöz való viszony, a termelésben és elosztásban betöltött hely határozza meg, s ez természetesen eltérő képességeket, eltérő tevékenységi, viszonyulási, gyakorlati stratégiákat, eltérő irányulási modelleket is kíván. Így a történelmileg kialakított és nembelivé tett irányulási modellek fontosságának súlya rétegenként is eltérő, s mert az egyes rétegek más és más irányulási modelleket preferálnak, ennél fogva ezek aránya a réteghez tartozás szerint is nőhet, vagy csökkenhet. Az egyes ember személyiségét, a személyében kombinálódó irányulási modellek összetételének sajátosságait tehát eleve nem választhatjuk el sem attól a *termelési módtól*, sem attól a rövidebb *korszaktól*, sem attól a társadalmi *rétegtől*, amelyben él: mindez döntően befolyásolja az emberi személyiség milyenségét, választási lehetőségeit.¹⁸

¹⁷Így pl. az eddig említettek közül többé vagy kevésbé mindenkiben megtalálható, pl. a környezeti hatásokra való nyitottság, a szabadság-törekvés vagy a birtoklás szemlélete; mindegyiket egy-egy uralkodó termelési mód tette általános irányulási modellé, személyiség-tényezővé.

¹⁸„Az egyének mindig magukból indultak ki, de természetesen adott történelmi feltételeiken és viszonyaikon belül, nem pedig az ideológusok értelmében vett 'tisztá' egyénből. De a történelmi fejlődés folyamán és éppen a társadalmi viszonyoknak a munka megosztásán belül elkerülhetetlen önállósulása következtében különbség ütökzik ki mindegyik egyén életében, amennyiben ez az élet egyrészt személyes, másrészt be van sorolva a munka valamelyik ága és az ahhoz tartozó feltételek alá. (Ez nem úgy értendő, mintha pl. a járadékos, a tőkés stb. nem volnának személyek többé, hanem úgy, hogy személyiségüket egészen határozott osztályviszonyok szabják és határozzák meg.”) Marx és Engels: *A német ideológia*. Jelzett kiad., 81. o.

De természetesen ugyanazon a termelési módon, korszakon, osztályon és rétegen belül is nagyon sokféle személyiség-variáció valósul meg, s ebben már az ember egyéni élete a meghatározó: az egyén választásai is szerepet játszanak abban, ahogy az irányulási modellek személyiségre jellemző aránya kialakul. Az egyén beleszületik a társadalomba, s ott találkozik valamennyi tevékenység- és viszonyulás-formával, s az ezeknek megfelelő irányulási modellekkel. Ezek közül egyeseket az adott *termelési mód* szükségletei különösen előtérbe helyeznek, másokat az adott *korszak* preferál, megint másokat a felnövekvő egyén saját rétege, megint másokat *azok a rétegek, amelyekkel kapcsolatba kerül*, egyesek pedig egyszerűen vannak a társadalom valamely területén, valamely részfeladat által kialakítottan. A dominánst szinte minden közvetíti felé: az intézményrendszer szerkezete, az ideológiák, az emberek fejében uralkodó értékek struktúrája, de sokoldalú közvetítésben találkozik a csak részterületeken érvényesülő irányulási modellekkel is: egyes intézmények, egyes életformák, s egyes személyiségek sajátos hatása különösen egyik vagy másik irányulási modell jeleit „sugározza”. Az egyén azután, kisebb részben fiziológiai összetétele, nagyobb részben egyéni élet-alakulásának sajátosságai és lehetőségei szerint „választ” az elért irányulási modellek között, azaz többé vagy kevésbé, kisebb vagy nagyobb mértékben építi be ezt vagy azt az irányulási modellt (amely, mint utaltunk rá, az ő számára egy-egy cél, törekvés, ill. megfelelési készség kifejeződése) a személyiségébe. (Ebben meghatározó lehet a család, az iskola, az állami intézmények, a jogrend, a politika, az ideológiák, világnézetek, a tudományok, művészetek, az uralkodó értékek és értékrendek, a közvetlen referencia-csoportok és egyének hatása, az egyén saját megelőző döntései, s főként mindazok a tevékenységformák, amelyekben az egyén maga részt vesz.¹⁹ Mindenesetre, amit mindebből összetesz, *amilyen arányban választja az egyes irányulási modelleket* (vagy másként: amilyen döntésekre készítetik őt léte meghatározói), *az lesz, olyan lesz a személyisége.*

A filogenezis és ontogenezis összefüggése egyébként ebben a vonatkozásban is kimutatható: vannak olyan irányulási modellek, amelyeket az egyén már fejlődésének legelső szakaszában képes magábaépíteni, átvenni a környezetében adott minták közül (ilyen pl. a környezeti hatásokra való nyitottság irányulási modellje), másokat csak a felnőtté válás küszöbén épít be (pl. az életcélkövetés irányulási modellje); s a könnyebben, ill. nehezebben beépíthető irányulási modellek életkor-sorrendje átlagosan és nagyjából megegyezik az irányulási modellek társadalmasodásának történelmi sorrendjével. (Ez persze annak is

¹⁹ Aki pl. olyan családban nőtt fel, amelyben a feudális szerkezet és az ennek megfelelő értékrend a meghatározó – hiába van már kapitalista vagy szocialista társadalom –, könnyen lehet, nagyobb „csábítás” éri a feudális társadalom által preferált irányulási modell előtérbe helyezésére, mint a többiére. Főleg így van ez, ha azután maga is olyan tevékenység-formába kerül, amely a feudális társadalomban adekvát. Ám az is lehet, hogy ha életében a család negatív erőként szerepelt, vagy ha vonzóbb példaként hatott rá egy polgári, individualista értékrendű tanár, barát, vagy éppen valamelyik szülő magában elfojtott igénye, úgy a polgári társadalomban preferált irányulási modell (ill. az ebben megnyilvánuló célok) felé fog inkább nagyobb mértékben vonzódni és így tovább. Jelen társadalmunk egyes intézményeiben, egyes tudatformáiban is (éppúgy, mint bármely kor társadalmában) valamennyi irányulási modell jelen van, valamennyit preferálja ez vagy az az intézmény, ez vagy az a csoport. Így az egyénben is bármelyik irányulási modell kialakulhat, sőt az egyénben bármelyikük szert tehet a személyiség legfőbb regulálójának szerepére is.

köszönhető, hogy minél „újabban” vált egy-egy irányulási modell általános, nembeli irányulási modellé, személyiség-tényezővé, annál kevésbé hathatta át az emberi lét egészét: a „régbbieket” elterjedhettek olyan közegekben is, amelyek fejlődése sok mindenben elmaradt az osztálytársadalmi fejlettség szintjétől, az újabbak esetleg kevésbé, s így a felnövekvő egyén nehezebben s ritkábban találkozik velük.²⁰)

Az irányulási modellek bensővé tételének egyed-fejlődési sorrendje azonban csak a beépítés *lehetőségére* vonatkozik, éppen abból származik az irányulási modellek összetételbeli sajátossága, a személyiség egyedisége, hogy ki-ki más és más irányulási modellt helyez előtérbe, ehhez másként és másként kapcsolja hozzá a többi, és így tovább: az egyiket egy korábbi hatás döntően befolyásol, a másikra ez csak kismértékben hat, s egy jóval később elsajátítható irányulási modell fogja meghatározni személyiségét. (A közvetlen emberi kapcsolatteremtés mint irányulási modell pl. jóval korábban kialakítható, mint pl. a szabadság irányulási modellje, de ettől függetlenül: olyan ember is van, akiben a kapcsolatteremtési modell jóval erősebb és fontosabb, mint a szabadságé, de olyan is van, akiben fordítva, a szabadság jóval fontosabb, s személyiségében nagyobb arányban szerepel a szabadság megteremtésére törő irányulási modell, mint a kapcsolatteremtésé.)

Mivel mindenkiben kialakul valamennyi irányulási modell, s mivel mindenkiben más-más arányban, más-más összetételben, így a személyiség sajátosságai meghatározhatók abból, hogy melyik irányulási modell milyen arányban szerepel benne, s hogyan kapcsolódnak egymáshoz, vagyis melyik másikat használja az első feltételeként, melyik harmadik kapcsolódik a másodikhoz; milyen harmóniában vagy diszharmóniában vannak ezek egymással a személyiségében, melyiket az élet mely területén tudja alkalmazni, és így tovább. (Mindezek variációja olyan sokféle lehet, hogy ezekkel a személyiségek különbözőségének számtalan lehetősége leírható.)

Végül tehát a személyiség minden lényeges sajátossága levezethető az őt felépítő tevékenységi, viszonyulási, irányulási modellekből, amelyek viszont a termelési módok, társadalmi viszonyok történelmére vezethetők vissza. Így aztán a személyiségelmélet és társadalomelmélet összeegyeztetésével olyan metódust kaphatunk, amellyel az egyén sajátosságait társadalmi meghatározóihoz tudjuk visszavezetni, s ezekkel viszont az egyén egyediségét, az egyénben megnyilvánuló végtelen különösséget ragadhatjuk meg a történelem meghatározta véges számú elem segítségével.

Ezen elemzés alapja az ember társadalmiságának felismerése; az eszközöket viszont, melyek olyan közös nevezőt biztosíthatnak, mint a természettudományok számára a matematika, – az *emberi nyelv* (nyelvek) bizonyos sajátosságaiban találhatjuk meg.

²⁰ „Minthogy ez a fejlődés természetadta módon megy végbe, azaz nincs alárendelve szabadon egyesült egyének együttes tervének, ezért különböző helyekről, törzsekből, nemzetekből, munkaágakból stb. indul ki, amelyek mindegyike eleinte a többitől függetlenül fejlődik és csak fokozatosan lép összeköttetésbe a többivel. Továbbá csak nagyon lassan megy végbe; a különböző fokokat és érdekeket sohasem küzdi le teljesen, hanem csak alárendeli őket a győző érdekeknek, amely mellett még évszázadokig továbbtengődnek. *Ebből következik, hogy még egy nemzeten belül is az egyéneknek . . . egészen különböző a fejlődésük*, és hogy egy korábbi érdek, amelynek sajátosság érintkezési formáját már kiszorította egy későbbi érdekhez tartozó forma, az egyénnel szemben önállósult látszólagos közösségben (állam, jog) még sokáig egy hagyományos hatalomnak birtokában marad . . . Ezzel magyarázható az is, hogy egyes pontokat illetően . . . miért tűnhetik a tudat olykor előrehaladottabbnak, mint az egyidejű empirikus viszonyok . . .” (Kiemelés – K. Á. – K. G.) Marx és Engels: *A német ideológia*. Jelzett kiad., 86. o.

A társadalmi tudat éppúgy, mint a személyek tudata a nyelv működésében fejeződik ki. („... a nyelv maga a gyakorlati, más emberek számára is létező, tehát a magam számára is csak ezáltal létező valóságos tudat”).²¹

Mint kezdetben utaltunk rá, a tudományos, az esztétikai és természetesen a hétköznapi megismerés alakítja a nyelv lexikai, grammatikai elemeit a tapasztalt világ tükrözőjévé, s ezáltal a nyelv tükrözője magának az emberi megismerésnek, s a megismerőnek is, még hozzá nagyon sok szinten, nagyon sok vonatkozásban (az egyes nyelvek lexikális sajátosságai pl. az őket használó népek termelési kultúrájának szintjére, a szavak és nyelvtani viszonyok használati sajátosságaiból rétegek helyzetére is tehetünk következtetéseket, tartalom-elemzéssel a nyelvhasználók világképéhez jutunk közelebb stb.), de ugyanígy hordozza a nyelv az eddig tárgyalt összefüggéseket is. S ezzel a nyelv segítségével feltárható dolgok új területéhez jutottunk el: a személyiség szerkezetének és a társadalmak domináns irányulási modelljeinek elemzéséhez. Mert, ha a *történelem által kialakított irányulási modellek az emberi tudatban gondolkodási taktikákban realizálódnak, ezek a gondolkodási taktikák viszont egymástól eltérő nyelvszerkesztési módokban nyilvánulnak meg*: más szerkezetben, más módon beszél pl. az ember, mikor a szabadságnak, más módon, mikor a kapcsolatteremtésnek, más módon, mikor a dolgok rendszerezésének, összefüggéseik megértésének, s megint más módon, mikor egy meghatározott életmód kiépítésének modellje szerint alakítja gondolkodását. Mindezen cél sajátos irányulási modellt vált ki, s a másféle gyakorlat más és másféle gondolkodást igényel, ez pedig óhatatlanul megnyilvánul az ember kifelé jelző jelrendszereiben is: beszéde dinamikáját, struktúráját éppúgy áthatja, mint ahogy mozgásból, vagy bármely más dinamikus, projektív megnyilvánulásából (pl. művészi alkotásból; zenéből, festészetből, táncból) is kielemezhető. A nyelv szerkesztésmódja így elárulja használója célrendszerét és azon irányulási modellek összefüggéseit is, amelyekből a nyelvhasználó személyisége összeáll: a nyelvhasználati sajátosságokból (visszafelé) felfejthetjük először az egyén viszonyát az egyes dolgokhoz (mivel szemben milyen taktikát használ, emögött melyik irányulási modell rejlik, s ez az irányulási modell melyik általános emberi célnak felel meg). Minthogy így azokhoz az (általánosan használható) alapelemekhez jutunk el, amelyekből a személyiség felépül, végül meghatározhatjuk (egy egyén nyelvhasználatából) az egyes célok fontosságának arányát, az egyes irányulási modellek összeszerveződésének, alá-, fölé- és mellérendelődésének rendjét, a belső konfliktusokat és ezek okát az illető személyiség szerkezetében: vagyis meghatározhatjuk az adott személyiség *sajátosságát*.²² (Ráadásul még egy előny: a nyelvhasználó szavai *tartalmát* illetően szándékosan vagy szándékolatlanul torzíthatja közlendőjét. Azok a nyelvszerkesztési sajátosságok azonban, amelyekről beszélünk – ti. a nyelv dinamikus és strukturális elemei –, nem függnak az egyén közlési szándékától: egy cél érdekében lehet hazudni, de maga a cél, amely

²¹ Ugyanott, 38. o.

²² Mindez persze, még egyszer hangsúlyozzuk, nemcsak a nyelvből, hanem a többi nyelvszerű jelrendszerből kiindulva is elérhető.

uralkodik valakin, éppúgy eltitkolhatatlan, mint ahogy lábunk mozgásának irányából is megállapítható, hogy merről jöttünk, merre tartunk.²³

De (minthogy a személyiség alapelemeit a történelem, az egyes termelési módok hozták létre, így) a társadalom tudatfolyamatait is felfejthetjük ezen a módon. Az egy-egy korszakban az adott termelési mód igényei szerint uralkodó irányulási modell dominanciája abban is megnyilvánul, hogy az általános nyelvhasználatban (minthogy az emberek gondolkodása abba az irányba hajlik) felszaporodnak az adott irányulási modellre jellemző nyelvszerkesztési jegyek, s így egy kor írásos vagy más nyelvekben kódolt dokumentumaiból (hang-, képrögzítés, festészet, zeneszerzés stb. stb.) *a bennük általánosan uralkodó jegyek* kimutatásával kiolvashatjuk, hogy mi volt az adott korban legfontosabb terület, s fordítva is, ha meg tudjuk határozni, hogy egy-egy kor szükségszerűen melyik irányulási modellt helyez el előtérbe, ebből „megjósolható”, hogy ez milyen nyelvhasználati jegyekben fog kifejeződni. (Művészi alkotásokból pl., melyek egyszerre rögzítései adott személyek és korok „stílusának”, így egyszerre határozhatjuk meg az alkotást létrehozó kor domináns szükségleteinek és az alkotó személyiségének szerkezetét.²⁴

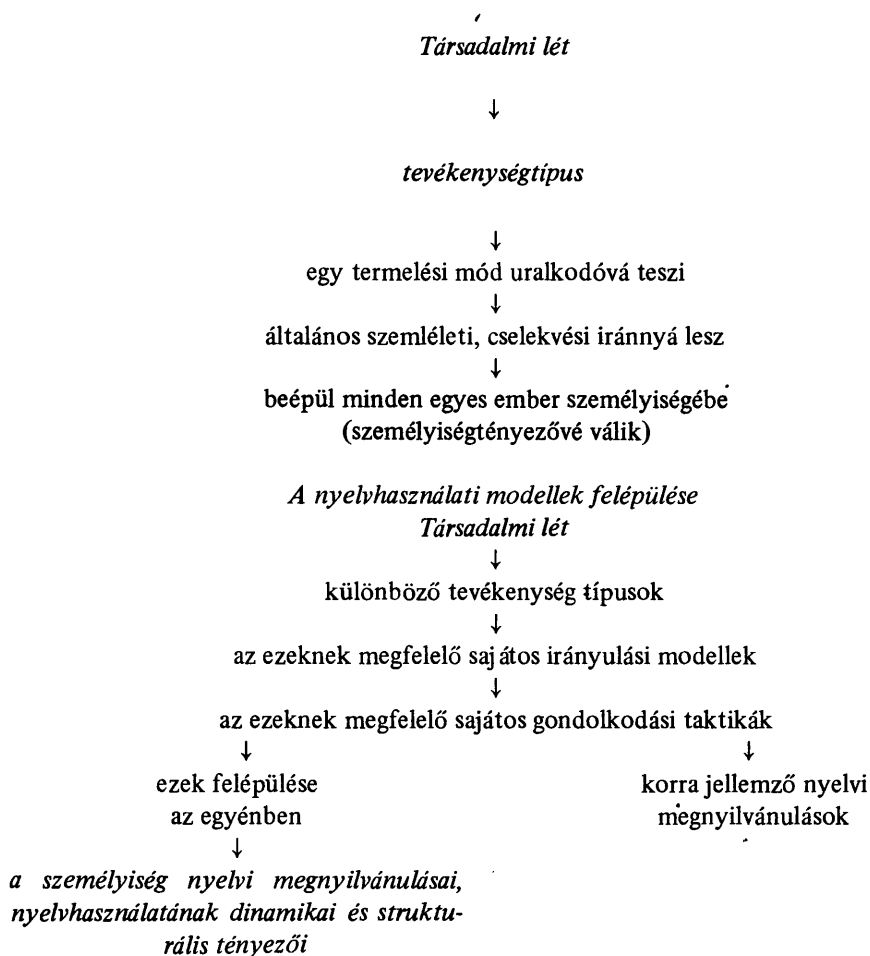
Ha tehát végezetül újra feltesszük a kérdést, hogy a nyelvet miként határozza meg a személyiség, a történelem, ill. a kettő összefüggése, akkor a nyelvhasználat azon (könyvünkben kifejtendő) dinamikai és strukturális tényezőire kell felhívunk a figyelmet, amely tényezőknek a nyelv elemei, szabályai mindig csupán eszközei. Emezek használatából is kiolvashatunk szociológiai sajátosságokat, sőt megfelelő tartalomelemzéssel egyes személyek bizonyos jellegzetességeit is.²⁵ A személyiség és a társadalmi meghatározók lényegét azonban az a néhány strukturális és dinamikai tényező hordozza, amelyben egy-egy általános gondolkodási stratégia fejeződik ki, ill. az ezeket meghatározó tipikus emberi irányulási modellek, amelyek viszont egy-egy emberi tevékenység-típusra vezethetők vissza, ill. egy-egy termelési módra, amely bevitte őket az emberi gyakorlat minden megnyilvánulásába.

Ha röviden megpróbáljuk összefoglalni, mit állítottunk, az alábbi képet kapjuk:

²³ 1973 óta végzünk vizsgálatokat, elemzéseket ezen módszer segítségével, ill. gyakorlati alkalmazásának kidolgozása érdekében. Ez idő alatt elemzések százait végeztük el, s eredményül azt kaptuk, hogy ezzel a vizsgálati módszerrel sokoldalúan rekonstruálhatóak a személyiség fejlődéstörténetének döntő szakaszai, legfőbb konfliktusainak okai, sajátos célrendszere, az élet alakítását megszabó legfőbb okok stb. Az empirikus eredményekről itt most természetesen nem tudunk beszámolni, egy-egy ember személyiség-elemzése meglehetősen hosszú munkát igényel s így meggyőző illusztrációkra is csak a cikk elején említett könyvben tudunk sort keríteni. Ott fogjuk kifejteni magát az elemzési módszert, ott soroljuk fel a konkrét irányulási modelleket, személyiség tényezőket, amelyekről itt beszélünk, nyelvi jeleket, a személyiség-struktúra meghatározásának, feltérképezésének módját.

²⁴ Ilyenfajta elemzéseink is vannak.

²⁵ A nyelv a tudat legfontosabb megjelenése lévén, kimeríthetetlenül gazdag forrása lehet a legkülönbözőbb szempontú elemzéseknek (mi nyilván csak az egyik lehetséges aspektusról beszélünk).

Végezetül szeretnénk néhány példán illusztrálni az elmondottakat.

Válasszunk ki két, a történelem más-más korszakában dominanciára jutó irányulási modellt, és nézzük meg, hogyan jelentkeznek a nekik megfelelő szemléleti sajátosságok a nyelvhasználatban.

Az első példánk legyen a történelmileg is korán megjelent *környezeti hatásokra* orientált modell, az a törekvés, amikor fokozott fontosságot tulajdonítunk a környezeti ingerek gazdagságának és azok megfigyelésének – amit egyszerűen kíváncsiságnak nevezhetünk. Ez a törekvés természetesen már az állatvilágban adott, az orientációs reflex az élővilág legalapvetőbb mechanizmusainak egyike. Mint azonban hangsúlyoztuk, az emberrelválással a biológiai, genetikai adottságok képességekké, az egyes termelési formák kialakulásával a képességek általános irányulási modellekké változnak. Így történik a környezeti hatások iránti nyitottsággal is. Az „ősi”, gyűjtögető, halász, vadász társadalomban a környezeti hatások észlelésének fontossága az egyedekben (különböző szinten, de

minden egyedben) kifejleszti ezt a képességet, az ingerek árnyalatokra érzékeny észlelésének és tudatosításának képességét; vagyis az odafigyelési reflexet fejleszthető, a tudat által ellenőrzött, és a társadalom(= a közösség) által preferált képességgé változtatja. Az pedig, hogy a gyűjtögetés (halászat, vadászat) egy társadalom *termelésének* alapjává válik, az eredetileg konkrét ingerek beazonosítására irányuló tevékenységet általános irányulási modellé változtatja; vagyis kifejleszt az egyéneknél egy olyan törekvést, hogy a környezeti hatások iránti nyitottságot *mindenben* fontosnak tartásuk, minél több inger szándékos előidézésével és megfigyeltetésével is fejlesszék. (Ez azután azzal is jár, hogy a környezeti hatások befogadásának homogén képessége a legkülönbözőbb területekre kiterjedvén differenciálja az egyéneket aszerint is, hogy ki milyen területen alkalmazza legintenzívebben ezt az irányulási modellt, s létrejön a legkülönbözőbb területek iránti figyelmi nyitottság, mely már ennek az egyetlen irányulási modellnek a szintjén is végtelen különösséget tesz lehetővé.)

A környezeti hatások iránti nyitottság irányulási modellje az egyéneknél a modellnek megfelelő *szemléleti sajátosságokon* keresztül rögződik, s e szemléleti sajátosságok legfontosabbja az a mechanizmus – mely minden környezeti hatás megfigyelésének és tudatosításának döntő eleme –; az a mechanizmus, mely az egyes dolgokra való orientálódás, a dolgokhoz való *figyelmi kötődés*, és a *mindig új szempont figyelembevételének* dialektikája által biztosítja az egyes jelenségek megismerését; egyszerűbben: ha egy dolgot – legyen az tárgy, érzélem vagy gondolati probléma – meg akarok ismerni, akár csak az észlelés szintjén, akkor figyelmem homlokterében kell tartanom, újra és újra vissza kell térnem hozzá, amíg csak úgy nem érzem, hogy megismertem; ugyanakkor azonban állandóan változtanom kell megfigyelési nézőpontomat, új meg új oldalról vizsgálni tárgyamat mindaddig, amíg csak úgy nem érzem, hogy megismertem.

Ez a szemléleti mechanizmus – mintahogy maga a környezeti hatások iránti figyelem – alapjaiban már az állati létben adott, de az emberi fejlődés során válik emberi mechanizmussá (lásd Marxot az öt érzékről), társadalmivá, azaz a termelés és a társadalmi lét tartalmait által regulálttá, és tudatossá, azaz nyelvivé is.

A nyelvben – mint bármely objektivációban – ez az irányulási modell a jelzett szemléleti mechanizmus szerint fejeződik ki: a visszatérő odafordulást az *ismétlés*, a változtatott nézőpontot az *ismétlésekhez kapcsolt új meg új variációk*, a környezeti hatások iránti nyitottság irányulási modelljét a kettő egysége képviseli.²⁶

Vagyis a nyelvhasználatban az ismétlések és az eltérő elemek változtatása a környezeti hatások iránti fokozott érzékenység kifejeződése, amikor megjelenik valakinek beszédében, írásában ez a sajátosság, ebből arra következtethetünk, hogy az illetőnek általában véve (vagy azzal a dologgal kapcsolatban, amiről éppen beszél) fontos igénye az, hogy a környezeti hatások kellő gazdagsága érje, azaz „kíváncsi”, az foglalkoztatja, ami a visszatérő elemként, ismétlésként szerepel szövegeiben. (Ez persze csak tartalommal bíró elemekre vonatkozik, ismételt kötőszavakra vagy kötőszóként használt egyéb nyelvi elemekre nem).

Ismétlés és mindig új, eltérő elemek hozzákapcsolása – mivel a környezeti hatások iránti nyitottság irányulási modellje a gyűjtögető társadalmakban lesz domináns, vagyis

²⁶ Számos, ezt a jelenséget illusztráló tényanyag található pl. Láng János *A mitológia kezdetei* c. könyvében (Gondolat, Bp. 1977).

ekkor válik általános nyelvi modellé, s mert az egyéb irányulási modellek nagy része csak a társadalmi fejlődés későbbi fokain tesz szert ilyen szerepre, így a gyűjtögető társadalmakban élő emberek nyelvi megnyilvánulásaiban szembeötlően gyakori ez a nyelvhasználati sajátosság. Ez nem jelenti azt, hogy a környezeti hatások iránti nyitottság fejlettebb lenne ezekben a társadalmakban, csak azt, hogy nagyobb arányban, domináns jelleggel szerepel.²⁷ (Nem kizárólagosan, már csak azért sem, mert az egyes társadalmi formák – s így a gyűjtögető társadalom is – egyszerre több irányulási modellt tesznek dominánssá.) De az, hogy nagyobb arányban szerepel, ez kétségtelen. Szembetűnő a törzsi népek költészetében, de hétköznapi nyelvhasználatukban is ez a sajátosság,²⁸ mint ahogy a környezeti hatások iránti nyitottság általános dominanciája is nyilvánvaló ezekben a társadalmakban: a gyűjtögetéshez, halászathoz, vadászathoz éppen ennek a képességtérületnek a túlsúlyrajutása a legfontosabb, s minthogy a társadalmi „termelés” alapjává vált,²⁹ így a törzsi népeknél behatolt az élet minden vonatkozásában,³⁰ és általánosan uralkodó irányulási modellé vált. (A nyomolvasás „természeti” népeknél tapasztalható elképesztő teljesítményei³¹ éppúgy ennek köszönhetőek, mint az ontogenezisben a gyermeki fejlődés korai „gyűjtögető” szakaszának megdöbbentő megfigyelései – ami persze nem jelenti azt, hogy az ősi ember vagy a gyermek, ne lenne teljesen érzéketlen más, általunk fontosnak tartott jelenség megfigyelésével szemben. Hiszen a környezeti hatások iránti nyitottság, ha a fejlődésnek ezen a szakaszán általános irányulási modellé válik is, csak a dolgok azon körére terjed ki, amely az adott társadalom – ill. a gyermek esetében az ő számára adott társadalmi szféra – életében szerepet játszik.)

A törzsi népek nyelvi megnyilvánulásai mindenestre tele vannak azzal a nyelvhasználati szerkezettel, amely az ismétlés és a mindig új meg új elemek hozzákapcsolásának egységén alapszik. Ez a világ legkülönbözőbb pontjain élő gyűjtögető-halász-vadász népeknél kimutatható. Néhány példa:

„Halálnak halálával hal. Halálnak halálával hal.
Halottfehér. Arca halottfehér. Potol-fa konnyadt levele. Halottfehér.
Halottfehér. Teste halottfehér. Potol-fa konnyadt levele. Halottfehér.
Fekély rágja ki belső részeit.
Fekély rágja ki a máját.
Halálnak halálával hal. Halálnak halálával hal.
Haljon ösvényen futtában a keresztútnál.
Nem mozdul. Nem tud magáról. Mint a fatuskó.
Máris halott.

²⁷ MEM 46/1, 356–357. o.

²⁸ Ezt a sajátos és szembetűnő jellegzetességet „inadekvát asszociációk” néven mutatja be, írja le Láng János, i. m. 487–489. o.

²⁹ Kai Birket-Smith: *A kultúra ösvényein*. Gondolat, 1969. Graham Clark: *A világ őstörténete*. Gondolat, 1975. Láng János: *Lélek és isten*. Gondolat, 1974.

³⁰ Speciális, de jellemző megnyilvánulását olvashatjuk ennek a törvényszerűségnek Malinowskinál a „kula” intézményének leírásakor. (Bronislaw Malinowski: *Baloma*. Gondolat, 1972.)

³¹ E sajátos érzékelés pszichofiziológiai alapjairól többek között lásd Láng János: *A mitológia kezdetei*. Jelzett kiad., 493–497. o.; Claude Lévi-Strauss: *Szomorú trópusok*. Európa, Budapest 1973; Bronislaw Malinowski, i. m. stb. stb. és számtalan etnográfus megfigyeléseit, esetleírásait.

Halálnak halálával hal. Halálnak halálával hal.
Vérét kiszívják.
Halálnak halálával hal. Halálnak halálával hal.
Lelke megszökött.
Arca halottfehér.
Halált mondok rá. Halál várja minden ösvényen.
A tamelemár széttépi. A tamelemár szétszagatja.
Halálnak halálával hal. Halálnak halálával hal.
Varjak gyűlnek a teste köré. Varjak rabolják el a lelkét.
Halálnak halálával hal. Halálnak halálával hal.”

(Az avavar varázslás, Új-Britannia. – Rákos Sándor: *Táncol a hullámsapkás tenger*, Óceánia népeinek költészete. Európa, 1976, 52. o.)

„Ki görgeti a ragadós diót? Én görgetem a ragadós diót.
Gördül, gördül, gördül – csónakom gerincén gördül végig.
Gördül, gördül, gördül – csónakom orrán és tatrúdjaian gördül végig.
Gördül, gördül, gördül – csónakom első oldaldeszkáján gördül végig.
Gördül, gördül, gördül – csónakom második oldaldeszkáján gördül végig.
Gördül, gördül, gördül – csónakom harmadik oldaldeszkáján gördül végig.
Gördül, gördül, gördül – csónakom tumusz deszkáján gördül végig.
Gördül, gördül, gördül – csónakom száumurmur deszkáján gördül végig.
Gördül, gördül, gördül – csónakom legfelső deszkáján gördül végig.”

(A varázsló éneke csónak tömitések, Új-Írország. – Rákos Sándor, i. m. 43. o.)

„Valóban kemény szívvel vagy hozzám / kemény szívvel vagy hozzám,
szerelmem, / ha ha je ja ha ha.
Valóban kegyetlen vagy hozzám, / valóban kegyetlen vagy hozzám
szerelmem, / ha ha je ja ha ha.
Mert elfáradtam, / míg rád várokztam
szerelmem, / ha ha je ja ha ha.
Ó másképpen sírok / érted most már
szerelmem / ha ha je ja ha ha.
A mélységbe szállva sírok / érted most már,
szerelmem / ha ha je ja ha ha.”

(Halott szerelmes dala. Kvakiutl indiánok – Tornai József: *Boldog látomások*. A világ törzsi költészete. Európa, 1977, 47. o.)

„Napkeblű anyám, / édestejű anyám! / Erre szültél engem?
Tapostál volna, szegényt / térdig földbe, / nyomtál volna, szegényt
könyökig földbe! / Talán jobb lett volna!”
„Szabadságomat elvették, / drága szabadságomat,
leányszabadságomat, a drágát, elvették, / isteni szabadságomat,
leányszépségemet, a drágát, elvették, / isteni szépségemet,

elvették egy isteni erős / isteni napon, / elvették a fennséges
vasárnapon, / amikor az aranydíszes asztalnál álltam . . . ”

(Az anyához, ill. A szabadság elvesztése. Menyasszonybúcsúztatók. Zűrjének. – *Hozott isten, holdacska. Finnugor varázsigék, imádságok, siratók.* Európa, 1979, 371., ill. 377–378. o. Ágh István ford.)

„Az ifjak nem hiszik, hogy a ruha meghal
– a ruha csak ronggyá foszlik.
A vének nem hiszik, hogy a ruha meghal
– a ruha csak ronggyá foszlik.
Az ifjak nem hiszik, hogy az isten meghal
– a ruha csak ronggyá foszlik.
A vének nem hiszik, hogy az isten meghal
– a ruha csak ronggyá foszlik.”

(A mindenható. Jorubák, Afrika. – Tormai József, i. m. 239. o.)

*

Többszörös ismétlések hatják át ezeket a költeményeket, s az állandóan variált új elemek hozzátétele által gördül előre a szöveg. Más költői hatóelemek is működnek ezekben a dalokban, de ez igen erősen érvényesül, legalábbis egyik domináns eleme a szerkezetnek. Ahogy az ősi társadalmak népeinek minden megnyilvánulásában: díszítőművészetében³² vagy táncában is ugyanez mutatható ki. Egy-egy irányulási modell uralma éppen azon keresztül jut érvényre, hogy a társadalom a legkülönfélébb működésekben használja, terjeszti ezt a modellt, – az ősi népek művészetének igen fontos funkciója, hogy a környezeti hatásokra épülő irányulási modell terjesztője legyen:³³ a művészet szerepe ugyanis éppen a konkrét képességből általános irányulási modellé válás folyamatában óriási: a környezet-hatások iránti nyitottság általános irányulási modellé válásában is nagyon fontos lépés, hogy az ember maga is tudatosan létrehoz olyan ingereket, amelyeknek célja éppen az ingerek iránti érzékenység fejlesztése, s a törzsi művészetben ez kétségteljesen lényeges funkció.³⁴

A környezeti hatások iránti nyitottság aztán a későbbi korokban is fontos irányulási modell, minden egyénben kifejlődik (már az egyedfejlődés korai szakaszában), aztán, a többi modell között, a világhoz való viszonyunk egyik fontos területévé válik, mely terület fontossága, aránya egyénenként változó (társadalmi helyzet, kor, egyéni adottságok, egyéni életút stb. stb. függvényében); van, akinél igen nagy szerepe van egész élete

³² Claude Lévi-Strauss bizonyítja, hogy az arcfestésben és a testfestésben is egyaránt milyen fontos szerepe van az ilyen jellegű motívumoknak. I. m. 197–201., 204–208. o. Graham Clark pedig az agyagedények, a tojáshéj-díszítés motívumaiban írja le ugyanezt a domináns díszítő-elemet. I. m. 116., 133–134., 237. o.

³³ Murányi Mihály veti fel ennek a sajátos gondolkodási rendszernek a társadalmi szerepét. (Idézi Láng János: *A mitológia kezdetei.* Jelzett kiad., 87–88. o.)

³⁴ Lásd Láng János (*Lélek és isten.* Jelzett kiad., ill. *Az őstársadalmak.* Gondolat, Budapest 1978) munkáinak elemzési anyagát.

során, van, akinél kevésbé jelentős; de fontossága az egyes egyén életének különböző pillanataiban is változó, van, amikor előtérbe kerül ez a terület, van, amikor háttérbe szorul. (Csak megjegyzés, hogy pl. a lírában az ismétlésnek, ill. a távoli elemek hozzákapcsolásnak egységén alapuló szerkezet általában nagyobb arányban szerepel, mint a köznapi használatban; a költőnek eleve őriznie kell környezethatások iránti érzékenységet, hiszen a költészet mindig is megőrzi azt a funkcióját, hogy a környezeti hatások iránti nyitottság, érzékenység terjesztője is legyen. De ugyanezt elmondhatjuk a zenéről, a díszítőművészetről vagy éppen a filmről is, s a jelzett szerkesztésmód minden művészet lényeges eszköze maradt a történelem folyamán.)

A *hétköznapi használatban* azok az emberek, akiknél a környezethatásokra való nyitottság alapvető fontosságú, szembevetően nagy arányban használják ezt az eszközt, de akiknél nem olyan általános, azoknál is előtérbe kerül, mikor egy kérdés elsősorban ezt az igényüket mozgósítja, egyszerű „kíváncsiságukat” (és nem egyéb érdekeiket, pl. etikai igényüket, birtoklás igényüket, rendszerezési igényüket), vagy ha egyidejűleg azok is fontosak a számára – ebben az esetben azok jegyei is kimutathatók nyelvhasználatában.

Egy példa: interjúrészlet, az interjúalanyt a nevelés kérdése foglalkoztatja, – mikor erről beszél, megjelennek a környezethatás-igény nyelvhasználati jegyei.

„*Mikor neveljem* azt a gyereket? Hazamegy az ember öt órákor, a gyerekek nyolcra ágyban kell lenni, *mikor neveljem?* Megkérdezem, mi volt az iskolában, mert *nincs nevelve* a gyerek. A feleségem úgy érzi, hogy ha ő otthon maradna, igenis nagyon fontos tagja lenne a társadalomnak, mert akkor a *gyereknevelést* mint egy nagyon alapvető problémát oldaná meg, és hogy a fiatalság ilyen, én úgy látom, hogy nem megfelelő, én annak tulajdonítom, hogy *nincsenek nevelve*. Mert az, hogy *szombat–vasárnap van nevelve*, az *vikend-nevelés*. Akkor verjem meg minden szombat–vasárnap? Akkor elverem, és öt napig le van a gond róla.”

Nagyon sokféle anyagon (gyerekek, felnőttek, történelmi személyek, költők szövegein) végzett elemzéseink közül álljon itt még egy példa, melyet azonos témáról felvett interjúk összehasonlításából nyertünk: ugyanarra a kérdésre tartalmilag sokszor csaknem egybehangzó válaszok között éppen abban találunk jól meghatározható különbséget, hogy személyiségének megfelelően kinél melyik irányulási modell határozza meg beszéde szerkezeti felépítésének jellemzőit. Egy válaszoló, akinek személyiségszerkezetében a környezeti hatásokra nyitott irányulási modellnek jelentős szerepe volt, és a vallás kérdése foglalkoztatta is, tehát maga a téma is mozgósította környezeti hatások iránti belső késztetését, pl. így beszél a vallásról:

„És közel kerülve a véghez, egyre jobban válnak az emberek *vallásossá*. És próbálnak a *vallásban megnyugvást találni*. És a jelek szerint nagyjából meg is *találják*. És más *ilyen jellegű megnyugvást* szerintem pillanatnyilag nem tudnak szolgáltatni. Az emberek többsége, amellet, hogy *nem él vallásosan*, és a *vallásnak* rengeteg előírását megszegi, *bizonyosfokú megnyugvást* talál a *vallásban*. *Megnyugvást hoz* főleg az idősebb embereknek.” (A vallás, és a 'megnyugvást találni' körül forog a figyelem.)

Így fejeződik ki tehát a nyelvhasználatban a környezeti hatások iránti nyitottság irányulási modellje.

A fentebb felsorolt képletre vonatkoztatva tehát a környezethatások iránti nyitottság irányulási modelljét: a társadalmi létben kialakul a gyűjtögető-halász-vadász társadalmi forma – melyben domináns a gyűjtögető tevékenység –, ez a tevékenység (minthogy erre

alapvetően szükség van hozzá) az emberivé vált környezethatásokra-orientált képességet irányulási modellé alakítja – azaz általánossá válik az ennek megfelelő gondolkodási taktika, az ismétlések és a hozzájuk kapcsolt új és új elemek egységén alapuló szemlélet –, ez azután a társadalom közvetítő mechanizmusain keresztül bekerül minden egyénbe és az egyének személyes érdekeltségrendszerének egyik összetevőjévé válik – amikor az egyén életében ez az érdek előtérbe kerül (ha személyiségében dominanciára tesz szert, úgy tartós jelleggel), akkor megjelennek az egyén megnyilvánulásaiban, így nyelvhasználatában is a környezethatások iránti nyitottságot kifejező jelek: az ismétlések és variációk hozzájuk kapcsolásának nyelvi szerkezete. (Azon korokban pedig, ahol ez az irányulási modell a termelés vagy a társadalom valamely szükséglete szerint fontossá válik, általában is előtérbe kerül, felszaporodik a társadalomban a környezethatások iránti nyitottságon alapuló szemlélet – és az ennek megfelelő ismétléses-variációs szerkezet.)

*

A másik példa egy meghatározott irányulási modell dominanciájára legyen mondjuk a *tekintélykövetés*.

A tekintélykövetés csakúgy mindannyiunkban meglevő modell, mint a környezeti hatások iránti nyitottság, vagy az itt ismertetésre nem kerülő többi irányulási típus. Ez szembeszökőbben társadalmi termék, mint a környezethatások iránti nyitottság (a 'tekintély' nyilvánvalóan társadalmi termék), bár az alapok itt is adóttak az állatvilág szintjén, az egyszerű *követéses* viselkedésekben, mint amilyen pl. az imprinting; de általában idesorolható a fiókállatok egész léte az önállóodásig.

Az embernél ez a viselkedés is társadalmiasul, a tanulási folyamat az ösztönszerű viselkedésből tudatos és társadalmilag ellenőrzött tevékenység lesz, a társadalom viszonyai ezt is áthatják, a kialakuló társadalmi hierarchia a tanulási folyamatba is beleviszi a hierarchia-viszonyt is; amint megjelenik a társadalomban az egyenlőtlenesség, a fölé-, és alárendelődés szerint megjelenik a tekintély is, a tanulási folyamatban az életkori ismeretátadó szerep tekintély-szereppé változik, az ismeretelsajátító tekintélykövető-szereppé – s ez a társadalomban megjelenő egyenlőtlen viszonyokat modellálni kezdő alapviszony a modellkövetés kialakításának mindmáig elsődleges terepévé is válik.

A tekintélykövetés szüksége persze előbb megteremtette a tekintélykövetés általános képességét, majd abban a formációban, amelynek egyik uralkodó szükségletévé válik a tekintélykövetés – ti. az ún. *ázsiai termelési módban* –, a tekintélykövetés irányulási modellé is válik, s áthatja a társadalom egész szerkezetét. (Egy közvetítő megjegyzésben már utaltunk arra, hogy a társadalmi formációknak mind alapvető termelési jellege, mind pedig tipikus felépítménystruktúrái létrehozhatnak, ill. uralkodóvá tehetnek egy-egy irányulási modellt: a környezeti hatások iránti nyitottság esetében *termelési* jelleg által létrehozott irányulási modellre láttunk példát, a tekintélykövetés modellje a felépítménystruktúrában létrejött szükségletek által emelkedik dominánssá az ázsiai termelési módban.)

A tekintélykövetés képessége már az ősi, törzsi társadalmakban kialakul, a többi képességgel együtt (tudatos és társadalmilag értékelt és értékelhető viselkedéssé változik), ott azonban funkciója mindig konkrét marad, e képesség gyakorlását mindig egy-egy meghatározott személy, előírás, szokás követése jelenti; az ősi, gyűjtögető társadalmak

minden tevékenységét ez a viselkedés még nem hatja át (ahogy pl. a környezeti hatások iránti nyitottság igen).

Az ázsiai termelési módban azonban a tekintélykövetés az egyik legfontosabb alapviszonnyá válik. A társadalom megszervezésében ugyanis kulcsszerepre jut az adógazdaság, egy olyan többlettermék elsajátítási forma, mely még nem osztályuralmon, nem a termelési eszközök magántulajdonán alapszik, hanem az államszervezet egyes pozícióinak birtoklásán^{35, 36} az államszervezet felépítésében viszont meghatározó a tradíciók őrzése,^{37, 38} a társadalomszerkezet ezt szolgálja,³⁹ s a tradícióörzés az emberi érintkezés szférájában a tekintélykövetésben realizálódik.^{40, 41} A hierarchia csúcán álló istencsászár az ősök tekintélyét testesíti meg,⁴² a hatalom felső régióiban helyetfoglalók (papság, hivatalnokok) bizonyos többlet-tudás alapján állnak a helyükön, a törvényhozó intézmények a tekintélyes vének gyülekezetéből nőnek ki,^{43, 44} vagyis kezdetben minden hatalom *tekintély* megszerzésén vagy ráruházásán alapuló hatalom, s az előbbrejutás (de egyáltalán, a társadalomban való legitimált létezés) alapfeltétele a tekintélyek sikeres követése.^{45, 46} A hagyományok mind kötöttebb és mind összetettebb rendszere képezi az elsajátítandó tudás törzsanyagát, a vizsgák mind nehezebbek és nehezebbek,⁴⁷ a hagyományozott tudás tartalma mindinkább elszakad az eredeti praktikumtól, s mindinkább a tekintélykövetés öncélja határozza meg – formáin keresztül.

A tekintélykövetés áthatja az „ázsiai” termelési mód szerint szervezett társadalmak minden tevékenységét – vallási formákat⁴⁸ és termelési szertartásokat alakít,⁴⁹ s az ember minden tevékenységébe és viszonyába, kapcsolataiba és kifejezőmódjaiba,^{50, 51} beleveszi a tekintélykövetés *szemléleti jellegzetességeit* – a tekintélykövetés általános irányulási modellé válik.

³⁵ MEM 46/1, 357–358. o.

³⁶ Tőkei Ferenc: *Műfajelmélet Kínában a III–VI. században*. Akadémiai, Budapest 1967. Különösen érdekes erről a kérdéstről egyedi és általános viszonyának kapcsán végzett elemzése, lásd 12. o., ill. a könyv. 9. számú jegyzete.

³⁷ Lásd erről Tőkei Ferenc: *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Kossuth, Budapest 1975, 38. o.

³⁸ Étienne Balázs: *Társadalom és gazdaság a régi Kínában*. Európa, Budapest 1976.

³⁹ L. Sz. Vasziljev: *Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában*. Gondolat, Budapest 1977, 73–81. o.; Tőkei Ferenc: *Műfajelmélet Kínában* . . . Jelzett kiad.

⁴⁰ Étienne Balázs, i. m. Különösen a konfucianizmusról és az ősök tiszteletéről szóló részek.

⁴¹ Vasziljev, i. m. Különösen a családon belüli viszonyok bemutatását, 106., 159., 123., 136., 303., 320–322. o.

⁴² Kákósy László: *Ré fiai*. Gondolat, Budapest 1979 (a királyi titulátúra rendszeréről), 221–226. o.

⁴³ Étienne Balázs, i. m. 16–18. o.

⁴⁴ *Kínai filozófia*. Ókor. I. Tőkei Ferenc bevezetője. Akadémiai, Budapest 1962.

⁴⁵ Vasziljev, i. m. 157–163., 172–185. o.

⁴⁶ Uo. i. m., különösen a konfucianus civilizáció kultuszainak leírása.

⁴⁷ Uo. 154., 162., 166–175., 182. o.

⁴⁸ Uo. 38–41., 81–138., 143–185. o.

⁴⁹ Étienne Balázs, i. m. 194. o.; Vasziljev, i. m. 41–44., 50–65., 115., 126. o.

⁵⁰ Dobrovits Aladár: *Egyiptom és az antik világ*. Akadémiai, Budapest 1979; Uő.: *Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban*. Akadémiai, Budapest 1979 (különösen az ideál-portréról írtakat), 83–87. o.; Kákósy László, i. m.

⁵¹ Tőkei Ferenc elemzése a műfaji követelmények kialakulásáról és jellegzetességeiről: *Műfajelmélet Kínában* . . . Jelzett kiad., 9–71. o.

A későbbi korszakokban azután ez is elveszti domináns jellegét, s már kialakult irányulási modellként besorol a minden egyes egyén által elsajátított s kisebb vagy nagyobb arányban választott irányulási modellek közé: személyiség-alkotóelemmé válik.

A tekintélykövetés igényének megjelenése azt a szemléleti sajátosságot involválja, hogy az ember *alárendeli magát* egy másik nézőpontnak, és saját viselkedéseit, megnyilvánulásait nemcsak hogy nem önmaga szemével, hanem a másik szemével nézi, de alaptörekvéssé válik az is, hogy *hozzáidomítsa magát a (tekintélyes) másik elvárásaihoz.*⁵² Az udvariasság minden formája valamiképpen az alárendelődés gesztusát tartalmazza. (Most nem térhetünk ki arra, hogy az ilyen viszonyulási forma megjelenése és általános elsajátítása milyen nagy jelentőségű volt a fejlődés adott szakaszában, de az talán minden további magyarázat nélkül is belátható, hogy az emberi érintkezés egyes pontjain bármely korban nélkülözhetetlen bizonyos fokú és bizonyos jellegű tekintélykövetés – és alárendelődés.)

Az alárendelődés mint szemléleti forma a kifejezésben azzal jár, hogy megnyilatkozásainkat a másikkhoz, a tekintélyhez igyekszünk idomítani – ez egyrészt erős *megformálási* törekvésben nyilvánul meg, másrészt a közölt tartalmak *pontosságára való törekvésekben.*⁵³ nem az az elsődleges, hogy mi hogyan értünk valamit, hanem hogy azt a másik pontosan értse; nem az a fontos, hogy mit mondunk, hanem hogy azt a másiknak tetszőn tudjuk elmondani.⁵⁴ (Az „elmondás” itt is bármely objektívációs formára, bármely jelrendszerre vonatkozhatik: a pontosságra törekvés a nyelvhasználatban állandó pontosításban, helyesítésben, az értelmezők gyakori használatában nyilvánul meg; a formai törekvés a nyelvhasználatban a beszéd formai csinosításában stb.⁵⁵)

A megformálás, minthogy a tekintélyhez való alkalmazkodás a cél, mindig olyan formát jelent, ami az általunk tekintélynek tekintett személy, csoport, intézmény stb. jellegéhez közelít.⁵⁶ (Hiszen azt talán mondanunk sem kell, hogy mihelyt a tekintélykövetés *irányulási modellé* válik, *bármí* jelenthet tekintélyt, melyet követni igyekezünk – intézmények, személyek, eszmék és eszmények.) Így aztán, akinek a papság a tekintély, az külső megnyilvánulásai kialakításakor a papi viselkedés jegyeit igyekszik felvenni, nyelvében a papi nyelvhasználat sajátosságait; akinek a sport, az sportos formákat, és pl. a sport közegében jellemző nyelvhasználatot is követ; akinek az ifjúság vagy maga a fiatalság tekintély, az a fiatalság nyelvhasználatát utánozza (és persze a fiatalos viselkedést); akinek a hivatal, az a bürokratikus nyelvezet egyes sajátosságait (s a bürokratizmus viselkedési jegyeit) veszi fel stb. stb. Ha egyes emberekhez kötődik a tekintélykövetés, akkor azok utánzásában, az azoknak megfelelő formák keresésében nyilvánul meg.

Ha valamely közegben szükségképpen elvárják a tekintélykövetést (pl. iskola, katonaság), ott a tekintélykövetés viselkedési és nyelvhasználati sajátosságait is elvárják és kialakítani igyekeznek. A gyerek a feleletben fogalmazzon pontosan, ahol hibázik, ki-

⁵² Ezt a jellegzetességet mutatja be az „idézés művészete” kapcsán Étienne Balázs, i. m. 183–187. o.

⁵³ Ugyancsak Étienne Balázs állapítja meg a kínai történetírás sajátosságait elcmezve, i. m.

⁵⁴ Ennek a sajátosságnak gondolkodást megbénító sajátosságairól ír Balázs, i. m. 183–187. o.; Jacques Gernet: *Kína hétköznapijai a mongol hódítás előestéjén 1250–1276.* Gondolat, Budapest 1980, 161–169. o.

⁵⁵ Kákósy László, i. m. 270–276. o.

⁵⁶ Kákósy László–Varga Edit: *Egy évezred a Nílus völgyében.* Gondolat, Budapest 1970 (különösen az alkotói szabályok kánonjának leírása), 233–236. o.

javítják, hogy megtanuljon maga is *pontosítani*, ne a gyereknyelvet használja, tanuljon meg udvariasan, választékosan fogalmazni. A katonaságnál is elvárják a nyelvi szabatos-ságot és a katonai nyelvhasználati formák elsajátítását éppúgy, mint a katonás és fegyelmezett viselkedést, az öltözködésben a pontos-ságot és állandó pontosítást (gombok begombolása, sapka, csatok, eszközök elhelyezése, lábbeli állandó rendbentartása), az öltözködés katonai *formáját* (vagyis az egyenruhát), a körlet állandó „*pontosítását*” és rendbentartását stb.

A példák sokáig sorolhatók. Válasszunk néhányat a nyelvi megnyilvánulások közül.

„Azóta lakoznak lábokban a mozdulatok, / mióta te adál földet alájuk,
S felajánlottad a fiadnak, / a testedből születettnek, /
Felső és Alsó Egyiptom urának, / az Igazságból fakadónak,
Nofeherperu Ré Uaon Rének, két ország urának,
a Nap szülöttjének, az Igazságból fakadónak,*
Ekhnatonnak, a diadémok urának, / kinek élete hosszú legyen . . . ”

(Egyiptomi Nap-himnusz részlete. A gyönyörűség dalainak kezdete. Európa, Bp. 1976, 96. o.)

Pontosítás és udvari forma: a címek, rangok felsorolása mindig e kettő egysége, s nagy jelentőségű minden tekintélykövető „szertartás”-rendben.

„Nabu-kudurri-uszur, Babilon királya vagyok én, a méltóságos fejedelem, Marduk kegyeltje, a magasztos fejedelem, Nabu kedveltje, a tökéletes, a bölcsesség megragadója, aki istenségük útját keresi, uralmukat tiszteli, a fáradhatatlan helytartó, aki az Észagila és Ézida gondozásával naponta foglalatatoskodik, aki a Babilon és Borszippa (iránti) jótéteményekről szüntelenül gondoskodik, a bölcs, a törvényhez hű,** az Észagila és Ézida templomok istápolója, Nabu-apal-uszurnak, Babilón királyának első (szülött) fia.” (A király címe, idézi Evelyn Klengel-Brandt: *Utazás az ókori Babilóniába*. Corvina, Bp. 1973, 113. o.)

Idézhetnénk tovább istenek, uralkodók és egyéb vezetők címlabirintusaiból: a történelem során mindig nagy szerepe van a tekintélykövetés irányulási modellje megnyilvánulásainak az udvari, egyházi kultúrákban. (Ez nemigen szorul további magyarázatra.) Azokban a korokban, amikor s azokban a társadalmakban, ahol a társadalom megszerzése erősen konzervatív, hagyományörző s egyszersmind bürokratikus, általában is terjed (a bürokrácia és a tömegkommunikáció által) a tekintélykövetés stílusa.

„A Kilenc Bánattól kezdve (a költők) az ő nyomdokaikat igyekeztek követni, de K'üü (Jüan) és Szung (Jü) szárnyaló lépteit senki sem tudta utolérni . . . Mei (Seng) és Kia (Ji) csak az ő 'szelüket' követve léphettek be a szépség (birodalmába), (Szi) ma (Sziang-zsu) és Jang (Hiung) csak az ő hullámaikon hajózva bukkanhattak rendkívüli (szépségekre); s azok a költők akik az 'ő ruháikat öltötték magukra' egyáltalán nem egyetlen nemzedékből kerültek ki. Így a legkiválóbb tehetségek dúskáltak hatalmas eszméikben . . . a furfangosak vadásztak szép szavaikra, a verset zümmögők szájukra vették hegyeiket és

*Itt működik a környezethatási modell is!

**A tekintélykövetés általános törvénye az uralkodóra is vonatkozik, az ő hatalmát is jó tekintélykövetése indokolja.

folyóikat, a tudatlan kezdők pedig felcsipegették illatos füveiket. Ha azonban úgy tudunk támaszkodni az Ódákra és Himnuszokra . . . mintha csak a kocsi mellső deszkájára tennénk kezünket; tudjuk szolgálatunkra fogni a Cs'ü-beli verseket . . . mintha csak lovainkat kantároznánk fel; úgy tudjuk csészénkbe tölteni csodálatos elemeiket . . . hogy nem hagyjuk veszendőbe menni valós elemeiket . . . ; úgy tudunk elgyönyörködni virágaikban, hogy nem dobjuk el gyümölcsseiket sem;— akkor egy körülpillantással (= könnyedén) szolgálatunkba állíthatjuk a költői forma . . . erejét, egy köhintéssel (= önmagától adódó természetességgel) elérhetjük az irodalmi szépség hatását . . . ”*

Liu Hie. – Tőkei Ferenc: *Műfajelmélet Kínában a III–VI. században*. Akadémiai, Bp. 1967, 110–111. o.)

„E napokon játszották le nyitányát a hazafias közérzület húrjait oly művészileg pengetni tudó hivatottak a ‚Honfoglalás ezeréves ünnepe’ főnséges dalművének. A tudás és lelkesedés örökfényű fáklyájával világítottak be a ködborította múltak éjjelébe, hol a nemzeti dicsőség oltárának hamvadó tüzét felgyújtva világot és meleget árasztottak múltra és jelenre egyaránt.”** (A *Bereg* c. lap vezércikke. 1893. – Az *ezredév* c. kiadványból. Magvető. 1979, 20. o.)

A monarchák és arisztokraták pompázásának kora, a barokk ugyancsak megköveteli a kor tekintélyeinek körüludvarlását. A kor stílusa seregnyi példát nyújt erre. Csak egyet:

„Pegasusnak mennyit írnak rúgásárul, / s abból fakadt kútnak buzgó forrásárul, / az kilenc szüzeknek szokott szállásárul, / s azokkal Phoebusnak szép mulatásárul; / / én is ő felőle annyit beszélhetnék, / s az minémű elmét azokban lelhetnék, / benne is hasonlót bizvást találhatnék, / ő társaságokba méltán bévehetnék”**** stb. stb. (Gyöngyösi Imre: *A Márssal társalkodó murányi Vénus*.)

Majd e cikornyás udvariság gúnyolása Shakespeare-nél: „Uram, itt van, imént jöve udvarhoz Laertes; higgyen nekem, ő egy bevezgett világfi, a legjelesb különfélések – igen finom modor – és nagy külfénnyel. Valóban, képlegesen beszélve róla, ő az udvariasság térképe vagy naptára, mert benne mindazon tényezők beltartalma található fel, miket egy udvaronc örömet lát.” – (Osrick) „Uram, leírása nem szenved veszteséget Ön ajkán; bár tudom, hogy őt leltárilag elemezni, zavarba ejtené az emlékezet számtanát, mely még csak evickélni sem bírna az ő gyors vitorlája után. De, a magasztalás őszinteségével mondva, én őt egy nagymérvű szellemnek tartom, s oly drága és ritka öntvényűnek, hogy igaz szót használva felőle, hozzá hasonló csupán a tükre, bárki más akarná utánozni, árnyéka, semmi egyéb.” (Shakespeare: *Hamlet, dán királyfi*. Arany J. ford.)

Ismerjük az állandóan idegen szavakat, kifejezéseket citáló tekintélykövető típusát is; az egyes szakirodalmak használata eleve az adott szakterület tekintélyeinek követésén

*Ezekben az idézetekben nagy szerepe van a felsorolásnak. Ez is egy (másik) irányulási modell megnyilvánulása: ugyanazon anyag egyszerre több irányulási modell stílus-jellemzőit is viselheti, hiszen egyszerre többféle irányulásnak is engedelmessé lehetünk. Éppen ezek aránya, kapcsolatai adják majd ki a *személyi* sajátosságokat. Itt most azonban csak a tekintélykövetési modell sajátosságaira: a pontosításra és a körülményes, gondos formai törekvésre figyeljünk!

**A kor, melyből az idézet való, a Monarchia kora a tekintélykövetés számos megnyilvánulását termeli ki. Az itt megjelöltetett „dagályos” stíluson kívül gondoljunk pl. a hivatali „bükkfanyelvre”, melynek máig élő jellegzetességei is e kor termékei.

***Az is a vizsgált modell pontosító, formásító törekvésének megnyilvánulása, hogy véletlenül sem Helikont, múzsákat, Apollót mond, hanem ezeknek epitetonját.

alapszik, így alapkövetelményük a (tudományos) pontosságra törekvés éppúgy, mint az adott terület (szokásos) formája, nyelvezete szerinti megformálás.

A sajtóban és a retorikában ugyanez történik a „politikai” nyelvezettel. Az egyes mesterségekben így alakul ki a sajátos szakmai nyelvek használata. A szépirodalomban természetesen az irodalmi nyelv az a tekintély, ami a formai törekvéseket megszabja, s éppen azok között találjuk az ún. formaművészeket, akik számára maga az irodalom a központi érték, következésképpen az egyik legnagyobb tekintély is, melynek normáit tehát mind tökéletesebben igyekeznek követni.

Említettük a tekintélykövetést preferáló társadalmi szisztémák erősödése mindig megnöveli a formai követelmények betartására és a kifejezés pontosítására irányuló törekvést is, forradalmi korszakok épp ezért tartják fontosnak az előző kor *formai* jegyeinek szétrombolását, mert az előző rend tekintélyének követését igyekeznek lerombolni, újjal helyettesíteni; ezért olyan fontos ilyenkor az *új külsőségek* kialakítása (lásd a francia forradalom naptár-, szokás-, ruha- stb. reformjait, vagy 45 után a zakatolás, az ing- és nyakkendőviselés, a köszönési formák, a címek, rangok, megszólítások megváltoztatásának felnövelt jelentőségét).

De nemcsak a korok jellegének függvényében, hanem az egyén választása szerint is hol előtérbe kerül, hol kevésbé funkcionál, s más irányulási modelleket enged előtérbe a tekintélykövetési irányulási modell. Van, akinél domináns ez az irányulási modell, annál szembetűnő az állandó pontosítás és megformálási törekvés, van, akinél kevésbé fejlett; van, akinél egy-egy területen nyilvánul meg erősebben, egy-egy közeg nyelvezetéhez, (viselkedéséhez stb.) idomítja saját kifejezési formáit, s abban a közegben törekszik a pontosságra – mások a legkülönbözőbb tekintélyeknek vetik magukat alá egyszerre, s hol ehhez, hol ahhoz idomulnak megjelenésben, magatartásban, nyelvi kifejezésben.

A tekintélykövetésnek a hétköznapokban megjelenő ekképpen számtalan változata közül vegyünk egy jellegzetes, szélsőséges példát:

„Az emberfia kérlek szépen, erős kétellyel viseltetik a megfelelő egzaktsággal nem jellemezhető jelenségek iránt. A szabadesés, azaz a gravitáció vagy földmágnesség jelensége a glóbusz minden pontján – legalábbis természetes körülmények között – érvényes szabály, akarom mondani törvény. Persze a legújabb kutatásokat nem ismerem. Az ezzel kapcsolatos kutatásokat. De már a politika teljességgel ingoványos talaj a számomra. Hangsúlyozom az én számomra. Mert feltétlenül akceptálom azok tudását és hozzáértését vagy képzettségét, akik ennek a szférának a makrokozmoszában is éppolyan biztonsággal tudnak tájékozódni, mint ahogy én a fizikában, pontosabban, ahogy én szeretnék a fizikában tájékozódni. Ez az egész – legalábbis én azt hiszem – igen érdekes gnoseológiai probléma.”

Vagy egy irodalmi példa a tekintélykövető stílusra: „Nagy Imréről arcképvázlatot írtam kettőt is, színorgonáinak hangjai mélyén az embert kutatva; így hát a kezéig juthattam csak el a vizsgálódásban, az ujjai közé melegedett ecset nyelég . . . Laikus mivoltomban én úgy őrzöm magamban Nagy Imrét, a szakmának gyakorta indokoltan rideg – vagy kizárólagosan szinképelemző – értékítéleteivel szemben, amiként Mózes gondolhatott vissza a pusztában fellobbanó csipkebokorra. Hogy is lett volna Mózesnek lélekjelenléte a tűzben gyönyörködni, vagy netán a hamvukba hulló pernyés ábrák fölött eltűnődni, mikor a lángok közül az Úr hangja morajlott fel, a mitikus látomás értelme . . . Nem hinném, hogy a kérdésre – mint bármely nagy művész esetében – egyértelmű

- választ lehetne adni. Miként az oly sokféleképpen átélt, megszenvedett vagy filozófiává növesztett magány: a közösségi elkötelezettség sem az egyedül üdvözítő és ujjongó abszolútum; a megváltás sem, aminek ezt a szolgálatot minduntalan – hisz cselekvéseink értelmét keressük – látni szeretnők. Tény azonban, hogy Nagy Imre magányos színálmái egy meghatározott népi-nemzeti közösség – nevezetesen a székelység – emberi és tárgyi világában, annak konkrét formáiban nyerik el igazi értelmüket. A sajátságosban – mit helyinek is nevezhetünk – az egyetemet.” (Sütő András: *Nagyenyedi fügefavirág*. Szépirodalmi, 1978, 50–51. o.)

Emelkedett forma, pontosítások, értelmezések, közbeszúrások – a tekintélykövetési irányulási modell újabb példája.

Végül ha az előző irányulási modellnél idéztünk egy olyan példát, ahol a vallásosságról feltett kérdésre adott válasz nyelvi szerkezetében a környezethatási irányulási modell dominanciája nyilvánul meg, idézzünk ugyanerre a kérdésre egy erősen tekintélykövetéses típusú választ is: „Elképzelhetőnek tartok magyarázatokat és körülményeket, ami embe-
reket hitbe kényszeríthet. Tehát elképzelhetőnek tartok mentséget a számukra. Ha ez bennük számít. Nem, a mentség szó nem egészen jó. A bután vallásos embereket persze elítélem. A vakon, gondolkodás nélküli vallásos embereket. Őket sem a vallásosságukért, hanem azért, mert nem gondolkodnak.”

A meghatározottsági sor képletébe behelyettesítve tehát a tekintélykövetési igény irányulási modelljét: a társadalom fejlődésében kialakult az ázsiai termelési mód – melynek felépítményrendszerében központi jelentőségre tesz szert a tekintélyalapú hierarchikus szervezet –, minthogy az erre épülő tevékenységekhez alapvető fontosságú a tekintélykövetési gyakorlat elsajátítása, a már korábban emberivé vált (tekintély) követési képesség irányulási modellé tágul, azaz általánossá, az élet minden területére alkalmazhatóvá válik a tekintélykövetésen alapuló gondolkodási taktika: az alárendelődés tudatos szemlélete: – a kifejezések pontosságára és kívánatos megformálására irányuló törekvés – a társadalom közvetítőrendszerei ezt többé-kevésbé minden egyénben kifejlesztik, személyes érdekeltségrendszerük egyik összetevőjévé változtatják. – Amikor az egyén életében ez az érdek előtérbe kerül (valamely tekintély követése fontossá válik a számára) – (ha személyiségében dominanciára tesz szert a tekintélykövetés igénye, ez esetben tartós jelleggel) –, akkor megjelennek és jellemzővé válnak az egyén megnyilvánulásaiban, így nyelvhasználatában is a tekintélykövetést kifejező jelek: a pontosítás és a formai alkalmazkodás. (Azon korokban pedig, amikor ez az irányulási modell a termelés vagy a társadalom valamely szükséglete szerint fontossá válik, általánosan is előtérbe kerül, felszaporodik a tekintélykövetésen alapuló szemlélet, és az annak megfelelő formai törekvésre, pontosításra építő nyelvi szerkezet.)

*

És így van a többi irányulási modellel is. Ezek ismertetésére és az itt érintett összefüggések részletesebb bizonyítására azonban még az ilyen, viszonylag tágasra mért terjedelem is kevés. Erre már valóban csak a beígért könyvben vállalkozhatunk.